

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ

(ՄԻ ԶԵՆԻ ԽՕՒՔ ՆԲԸ ԿԵԸՆՔԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԸՍԻՆ) .

Գ Բ Ե Յ

Իսահակ Յարութիւնեանց

(Արտատուած «ՂՈՒՄԱՅ» գրական հանդիսից) .

891.99.092

7-135.

Թ Ի Ք Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Շարաձէի և ընկ. || Типогр. М. Шарадзе и К^о.

Николаевская 21.

1896

10 JUN 2013

1895 ՆՈՒԱ Ձ

68.163

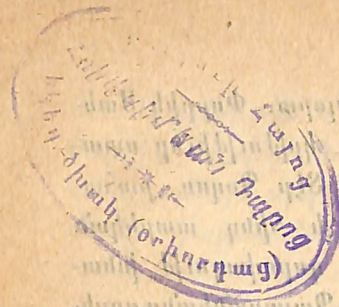
ՄԱՍԿԱՆԱԿԱՆ ՍՈՒՋԱՓՈՒՅՍ

ՏԻՖԼԻՍԻ ՄԱՍԿԱՆԱԿԱՆ ՍՈՒՋԱՓՈՒՅՍԻ ԿՈՆՍՏԱԿՏԱՆ

(ԿՈՆՍՏԱՆ)

Յ Յ Յ Յ

Дозволено цензурою Тифлисы, 2 Декабря 1895 г.

ՍՏԵՓՆՆՈՍ ՊԱՂԱՍԱՆԵԱՆ

(Մի քանի խօսք նրա կեանքի եւ գրականական ուղ-
ղութեան մասին):

„Եւ զու համոզուած, որ ճշմարտութեան
Սկզբունքներն եւ հարազատ թարգման,
Գրչով թղթի վրայ գծագրում էիւ
Դու քո մտքերը ազնիւ եւ ընտիր:„

Գ. Բարխուդարեան:

Հայութեան կենդրոն՝ Ս. Էջմիածնում 1889 թ. փե-
տրրուարի 19-ին կամ հայոց մեհեկան ամսի 13-ին, մեր
գրականութեան և ազգային վերածնութեան հիմնադիր
սուրբ Մեսրոպի մահուան տարեդարձի օրը, խորհրդաւոր
զուգահիւսութեամբ, կնքեց իր մահկանացուն Ստեփան-
նոս Պալասանեանը:

Ո՛վ էր նա:

Պալասանեանն իր ազգի հարազատ զաւակը, հայ
աշխարհիկ լեզուի ու գրականութեան պայծառ աստղի-
րից մէկն էր և հայ մանկուոյ դաստիարակը: Նա ծնուել
է Մուղալիայում, այժմեան Ռումինիայի թագաւորութեան
Բօզուչան քաղաքում 1837 թուին և մանկութեան ժամա-
նակ թոթովել է նաև մուղալերէն: Նրա հօր անունն էր

Յովհաննէս, իսկ մայրը կոչուում էր Փլօրա: Փոքրիկ Ստեփաննոսն իր սկզբնական ուսումն ու կրթութիւնը ստանում է իր ծննդավայր Բօղուշանում Տէր Պօղոս քահանայ Յակոբեանի մօտ: Մինչև տասն և հինգ տարեկան հասակը վայելելով իր սիրելի ծնողաց գորովագութ խնամատարութիւնը, 1852 թուին պատանի Պալասանեանը զբրկուում է իր սիրելի հօրից: Սակայն նրա մտաւոր ընդունակութիւնն ու դէպի ուսումն տաժած սէրը չեն թողնում, որ ընկճուի խեղճ որբի սիրտն խայր տխուր հանգամանքից. ընդ հակառակը նրան յաջողում է նոյն տարին (1852 թ.) ուղևորուել Փարիզ և Բօղուշանի հայոց «ազգային հոգաբարձութեան» ատենապետ պ. Գասպար Գոյլաւեանի միջնորդութեամբ ընդունուում է ի թիւս ձրիավարժ աշակերտաց Փարիզի Մուրադեան վարժարանի ¹⁾:

1) Աղա Սամուէլ Մուրադեանը, որի անունով կոչուեցաւ Փարիզում հիմնուած ուսումնարանը, ծնուել է Եւզոկիայում 1760 թուին: Սամուէլի հայրը վաճառականական նպատակով ուղևորուում է դէպի Հնդկաստան. ճանապարհին նա իր որդոց հետ միասին այցելում է Աենեակի Մխիթարեանց վանքը և սիրալիր ընդունելութիւն գտնում հայ վարդապետներից 1775 թուին:— Երևի Մխիթարեան հայրերը շատ մեծ տպաւորութիւն և ազդեցութիւն են արել այդ ժամանակ երիտասարդ Սամուէլի սրտի վրայ, որ ապագայում իր ազգօգուտ կտակի իրագործելը թողնում է դրանց ձեռքը:— Աղա Սամուէլը ճանապարհին հիւանդանալով վախճանուում է Սուրաթում՝ երկու երիտասարդները արտմութեամբ լցուած՝ թաղում են իրենց հօր դիակն սյրտեղ և ճանապարհ ընկնում դէպի Մադրաս: Սամուէլը ժիր և աշխոյժ երիտասարդ լինելով՝ յաջող գործունէութիւն է ցոյց տալիս վաճառականական ասպարիզում և շուտով ամուսնանում է Եդուարդ Ռափայէլ Ղարամեան անունով ազդեցիկ ու յայտնի հարուստ հայ վաճառականի դուստեր հետ: Եդուարդ Ռափայէլը մեռնելով կտակում է մի

Այդ միջոցին Մուրադեան դպրոցը կառավարում էին Սարգիս Թէոդորեան և Գաբրիէլ Այվազեան վարդապետները, սակայն արդէն սկսուել էր դրանց զփտութիւնը Վենետիկի միաբանութեան հետ. և Պալասանեանի վարժարան

փոքրիկ գումար—այն է 7309 հուն կամ մօտ 70,000 ֆրանկ, որ Մխիթարեանց հսկողութեամբ մի դպրոց պահանջուի հայազգի մանուկների դաստիարակութեան համար. Սամուէլ Մուրադեանը, որ հանգուցեալի փեսան և կտակատարներից մէկն էր, 1792 թուի փետրուարին Մադրասից գրած մի նամակով խոստանում է Մխիթարեան միաբանութեան անդամ հայր Նիկողայոսին, որ Ռափայէլի որդոց դաստիարակն էր Լօնդոնում, Ռափայէլի կտակած գումարի վրայ աւելացնել իր ստացած 32,000 հուն ժառանգութեան տասներորդ մասը, այն է 3200 *) հուն, եթէ հայր Նիկողայոսը բարեհաճի գալ Մադրաս: Այսպիսով հայազգի մանկանց դաստիարակութեան համար նա համաձայնում էր տալ իր աներոջ կտակած գումարի հետ միասին ընդամենը 10,509 հուն կամ մօտ 100,000 ֆրանկ. սակայն հայր Նիկողայոսը Մադրաս չէ գնում և այդպիսով թէ կտակը և թէ խոստումը մնում են անկատար:

Անցնում են տարիներ, սակայն աղա Սամուէլը չի մոռանում իր համազգի աղքատ մանուկների դաստիարակութեան նպատելու խոստումը և անդադար նամակներ է գրում Աենեակի Մխիթարեանց, որ իրենց միաբաններից մէկին ուղարկեն Մադրաս՝ իր որդոցը հայկական կրթութիւն տալու և ապագայ դպրոցի մասին խորհրդածելու: 2գիտենք ճանապարհի հեռաւորութեան, թէ այլ պատճառներով այդ ժամանակամիջոցում միաբանութիւնը չի յարգում աղա Սամուէլի առաջարկութիւնը: Մուրադեանը տեսնելով որ իր կենդանութեան ժամանակ չի կարող հասնել իր բաղձանքին, չի յուսահատուում և մեռնելու ժամանակ իր վաղուց հետէ փայփայած գաղափարի համար կտակում է մի պատկառելի գումար:

*) Հնդկական հուն ոսկին արժէ 9 ֆրանկ 32 սանտիմ:

գալու երրորդ տարին արդէն, 1855 թուին, այդ գծու-
թիւնն այն դժբաղդ հետեանքն ունեցաւ, որ պատճառ եղաւ
գալրոցի անկման:

Այս կարգադրում է, որ եթէ իր ժառանգներից մե-
կը վախճանուի առանց զաւակի, նրա կարողութիւնն աւե-
լացուի դպրոցին կտակած գումարի վրայ և որոցը պատուէր
է տալիս, որ իրենց արդիւնքից տարեկան հինգ տոկոս
աւելացնեն դպրոցին կտակած գումարի վրայ:

Իր հայրենիքից հեռու պանդխտութեամբ Հնդկաստա-
նում ապրող աղա Սամուէլ Մուրադեանը, որի սիրտը տրո-
փում էր իր թշուառ հայրենակիցների անմեղ մանկանց հա-
մար և որի ոգին սաւառնում էր իր սիրելի հայրենեաց
ձիւնագագաթ լերանց վրայ, վախճանուում է 1816 թ. Մադ-
րասում 56 տարեկան հասակում:

Մխիթարեան միաբանութիւնն այս անգամ անուշադիր
չէ թողնում իրեն առաջարկուած պատիւն և Սամուէլի
որդոց ու կտակակատարների՝ Եղուարդ և Յովհաննէս
Մուրադեանների առաջարկութեան համաձայն, ուղարկում
է իր միաբաններից երկուսին՝ Սարգիս Թէոդորեան և Սու-
քիաս Սոմալեան վարդապետներին Հնդկաստան: Սակայն մին-
չև սրանց Հնդկաստան հասնելը, ժառանգներից ու կտակակա-
տարներից մէկը, Պ. Յովհաննէս Մուրադեան, ուղեւորում է
իր ընտանիքով Եւրոպայ. իսկ միւս եղբայր Եղուարդը պատ-
ճառ բերելով իր եղբօր բացակայութիւնը, չի իրագործում
իր հօր կտակը և վարդապետներն ունայն ձեռքերով 1820
թ. վերադառնում են Աեմետիկ, երկու տարի Մադրասում
մնալուց յետոյ:

Չորս տարի զուր անցնելուց յետոյ՝ Սարգիս Թէոդո-
րեան վարդապետը հանգուցեալ Սամուէլի տիկնոջ հրաւի-
րանօք կրկին ուղեւորում է դէպի Հնդկաստան՝ իբրև գոր-
ծակալ Մխիթարեան միաբանութեան, սակայն կտակի վե-
րաբերութեամբ չի կարողանում համաձայնութիւն կայաց-
նել: Մխիթարեան միաբանութիւնը տեսնելով, որ Մուրա-
դեանները չեն կամենում իրենց հօր կտակն իրա-
գործել, գիմում են անգղիական օրէնքի օգնութեանը:

Թէոդորեան, Այվազեան և Գալֆայեան հայրերը թող-
նելով Մուրադեան վարժարանը, մասնաւոր կեանք են վա-
րում Փարիզում. իսկ Մուրադեան վարժարանի այն սա-

Մուրադեաններն երկհազից համաձայնում են առանձին դաշ-
նագրութեամբ գործը վերջացնել հայր Թէոդորեանի հետ:

Այս դաշնագրութիւնը տեղի է ունենում 1827 թուին
և սրանով պէտք է Մուրադեան կտակի գործը վերջացած
համարուէր, սակայն այդպէս չէ լինում. Մուրադեան եղ-
բայրները գումարի կէսը վճարելուց յետոյ զըջում են և
չեն կամենում մնացածն ևս վճարել և հնարք են գտնում
Թէոդորեան վարդապետին բանտարկել տալ. հայր Թէոդո-
րեանը բանտից բողբոլում է Մադրասի անգղիական բարձրա-
գոյն ատեանին, և ազատում է հարիւր օրեայ բանտար-
կութիւնից յետոյ: Աերջապէս նոյն բարձրագոյն ատեանը
1832 թ. վճռում է մնացած գումարն ևս յանձնել հայր
Թէոդորեանին: Գաշնագիրը կնքում է 1832 թ. մարտի
31-ին ու հայր Թէոդորեանը ստանում է կտակի ամբողջ
գումարը, որ ստացած տոկոսի հետ ի միասին անում է
մօտ երկու միլիօն ֆրանկ:

Մի տարի անցնելուց յետոյ Մխիթարեանները Պա-
գուայ քաղաքում մի դպրոց են հաստատում և անունը
կնքում «Մուրադեան վարժարան». այս դպրոցի տեսուչ
կարգում է Թէոդորեան վարդապետը: Սակայն շուտով Յով-
Մուրադեանը Հնդկաստանից Եւրոպայ գալով նորոգում է
իր պահանջը, որպէս զի Մխիթարեանները Սամուէլ Մու-
րադի կտակի գործադրման հաշիւը տան. և նրան յաջող-
ւում է աւստրիական արտաքին գործերի նախարար՝ հռչա-
կաւոր Մետերնիխի միջնորդութեամբ ստիպմամբ հաշիւ պա-
հանջել միաբանութիւնից: Միաբանութիւնն այդ հաշուե-
տութիւնից խոյս տալու համար պատրաստում է դըպ-
րոցը տեղափոխել ուրիշ երկիր. հայր Թէոդորեանը
գնում է Փարիզ և Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար
Գիզոն թոյլտուութիւն է տալիս Մուրադեան վարժարանը
տեղափոխել Փարիզ 1845 թ. հայր Թէոդորեանը Փարի-
զում 400,000 ֆրանկով գնում է մի մարկիզի պալատ և

ների ծնողներն, որ զաղափարակից և համակրող էին դըրանց, հանում են իրենց որդոցը վարժարանից և նրանց խնամատարութեանը յանձնում:

200,000 նորոգման համար ծախսելով այդտեղ տեղաւորում է Մուրադեան վարժարանը՝ աղատ ֆրանսիական դըպրոցական կանոնադրութիւններից և պետական հսկողութիւնից. 1846 թ. հայր Թէոդորեանը ձեռք է բերում Լուի Ֆիլիպ արքայի երկու հրովարտակները Մուրադեան դպրոցի հաստատութեան վերաբերմամբ:

Մխիթարեան միաբանութիւնն այդ մեծածախս դպրոցը կառավարելու համար տարեկան ծախսում է 42,000 ֆրանկ, սակայն սկզբներումը մի որոշ արդիւնք չէ տալիս. աշակերտները, որ թուով 35 ին լինում, բերում են Աոստանդնուպօլսից, սակայն ոմանք բոլորովին անպատրաստ և ոմանք մի փոքր՝ ուսման պաշարով, այնպէս որ Փարիզում հիմնուած մեծանուն վարժարանը սկզբնական դաստիարակութիւն է տալիս նրանց, ուստի Թէոդորեան վարդապետը նախագծում է Պօլսում բանալ մի նախապատրաստական տարրական դըպրոց, որի աշակերտներն աւարտելով՝ գնան Փարիզ և այնտեղ գոնէ միջնակարգ դպրոցի դասընթացն ուսանեն:

1853 թ. Հոովմի պապը պահանջում է ֆրանսիական պետութիւնից, որ Մուրադեան վարժարանը Հռովմ փոխադրուի, սակայն հայր Սարգիս Թէոդորեանն ամեն կերպ արգելք լինելով՝ յաջողում է ֆրանսիական կառավարութեան դիմադրութեան շնորհիւ չ'կատարել պապի և միաբանութեան արքայ Հիւրմիւղեանի ցանկութիւնը: Եւ այսպիսով լարում է Մուրադեան վարժարանի վերատեսչի և միաբանութեան արքայի յարաբերութիւնը, իսկ վարժարանի ուսումնական մասի տեսուչ Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանի Զմիւռնիայի «արշալոյս Արարտեան» թերթի մէջ հրատարակած մի նամակն առիթ է լինում նրա Մուրադեան վարժարանից և նաև Մխիթարեան միաբանութիւնից արտաբսուելուն: Այս դէպքից յետոյ Թէոդորեանի և Հիւրմիւղեանի գփտութիւնն աւելանում է և վերջանում է նրանով, որ 55 թ. ապրիլին ծերունի Սարգիս վարդապետ Թէոդորեան

Այսպիսով հարք Թէոդորեան, Այվազեան և Գալֆախեան ծրագրում են Փարիզում հիմնել մի նոր դպրոց իրենց լիակատար իրաւանց ներքոյ՝ «Հայկազեան» անունով, սակայն յաջողութիւն չեն ունենում:

Մուրադեան վարժարանի մի խումբ Մուրադեանցի սաներն իրենց ծնողների կամբով նոյնպէս թողնում են վարժարանը և ապաւինում իրենց նախկին և սիրելի դարձած տեսուչներին. ահա այս երիտասարդ ուսանողների մէջ է լինում նաև Ստեփան Պալասանեան որը աշակերտը, որի ուսման վճարի համար դիմում են Բօդուշանի հայոց ազգային կառավարութեան: Բօդուշանի հայոց ազգային վարչութեան ուղարկուած այս թղթի մէջ ևս յիշում է, որ ուսանող Պալասանեանն ունեցել է մի «մասնաւոր բարերար» Կոյալեան Գասպար անունով: Բօդուշանի հայոց ազգային հոգաբարձութիւնը յարգելով Այվազեան վարդապետի, և իր ընկերների միջամտութիւնը՝ վճարում է ազգային գանձարանից երեք հազար (3000) ֆրանկ վճարել Ստեփան Պալասանեանի երկու տարուայ ուսման և ապրուստի համար. — այս գումարն յետոյ հանգուցեալ Պալասանեանն ու իր եղբայրները վճարում են Բօդուշանի ազգային գանձարանին: — Յառաջ ենք բերում Այվազեան Գաբրիէլ վարդապետի Բօդուշանի ազգայիններին գրած թղթի պատճէնը, որ հանուած է Բօդուշանի հայոց ազգային դիւանից.

«Մեծապատիւ Աղաներ

Ազգային կառավարութեան Հայոց Պօթուշանի.

«Մուրատեան վարժարանին ցաւալի վիճակին պատճա-

նին դատարանի և զինու զօրութեամբ հեռացնում են իր հիմարկած վարժարանից, որովհետև նա իր սաներին կըրթում էր հայկական ոգւով և ոչ թէ զուտ կաթոլիկական, որ հարկաւ հաճելի չէր կարող լինել Հռովմին:

աւ, ըստ հրամանին Յակոբ Աղայի Տըլըբէան, Եսայի Աղայի Գրանկոստեանց և Կարապետ Աղայի Խաչիկեան և Աստուածատուր Աղայի Մսերեան, իրենց որդիքը հանեցինք այն վարժարանէն ու առ այժմ դրինք մէկ դպրոց մը ուր պիտի կատարելագործեն իրենց ուսմունքը մեր հոգաբարձութեանը տակ. այն Մոլտաւիացի պատանիներէն չէինք կրնար զատել նաև Պալասանեան Ստեփան սնունով որք տղան, յուսարով թէ մէկ երկու տարեկան չախքը իր ազգականներն ու բարեկամները կամենան վճարելու. ինչպէս որ մեր ազնիւ բարեկամ Յակոբ Աղան ալ յոյս կուտար:

Այս օրերս Մսերեան Աստուածատուր Աղան խոստացաւ որ նոյն Ստեփան պատանւոյն չամար տարին 200 Փըրանք ինքը վճարէ. բայց որովհետև անոր տարեկան ծախքը 1500 Փրանքէն պակաս չըլլար, մեզի պարտք համարեցանք այս բանս ծանուցանել ոչ միայն Կոյալեան ազգասէր Գասպար Աղային՝ որ տչուն մասնաւոր բարերարն է, այլ և մեծապատիւ Ազգային կառավարութեան Քաղաքիգ. և խընդրել որ այս քարերըարոյ եւ ուսումնասէր պատանւոյն գոնէ երկու տարուան վճարքը հոգացուի, որով ուսմունքը անկատար չմնայ, այլ մանաւանդ երբոր դառնայ իր հայրենիքը՝ կարող ըլլայ օգտակար ըլլալու իրեն ընտանեացը ու նաեւ քաղաքակցոցը՝ վարժապետութիւն ընելով կամ թէ ուրիշ որեւիցէ պաշտօնով:

Պոթուլանի Ազգային կառավարութեան ողորմածութիւնն ու ազգասիրութիւնը յոյս կուտայ մեզի որ աս ազնիւ պատանին չի մնար երեսի վրայ, այլ կը գտնէ իրեն հայրենակից Աղաներուն առատաձեռնութենէն աս պէտք եղած տարեկան վճարքը 1500 Փրանք, ու յաւիտեան երախտագէտ կըլլայ իրենց: Աս ուրախարար որոշման կը սպասենք օրէ օր:

Միանգամայն կը խնդրենք, մեծապատիւ Աղաներ, որ եթէ յանկարծ անկարելի երևնայ Ձեզի աս աղաչանքիս կա-

տարուամը (որ մենք չենք կարծեր), որչափ կարելի է շուտով իմացընէք մեզի՝ որպէս զի պարտքի տակ չմնանք, ու ժամ մը առաջ ղրկենք զպատանին իրեն հայրենիքը, թէպէտև ցաւով սրտի.

Ողջ լինել կը մաղթենք

Մեծապատիւ աղաներուգ

Ի Փարիզ, 12 յունիսի 1855 թ.

Խոնարհ ծառայք

Հ. Գաբրիէլ վարդապետ Այվազովսքի,
նաև ի դիմաց

Հ. Սարգսի վարդապետի Թէոդորեան,
և

Հ. Սմբերոսիոսի վարդապետի Գալֆայեան:»

1858 թ. երիտասարդ Ստեփաննոսն իր ուսման ընթացքն աւարտելով գնում է իր ծննդավայր Բօզուչան քաղաքը և նոյն տարին, հոկտեմբեր ամսին, Թէոդոսիայի նորարաց Խալիպեան ուսումնարանի հիմնադիր Գաբրիէլ Այվազովսկին հրաւիրում է նրան՝ իր նախկին աշակերտին, ուսուցչական պաշտօն վարելու այդ դպրոցում:

Քսան ու մէկ տարեկան վաւուռն երիտասարդ Ստեփաննոսն իրեն յատուկ ոգևորութեամբ նուիրում է իր գործին և օգտուում է Գ. Այվազեանի նման հմուտ գիտնականի բարեկամական աջակցութիւնից: Մուրադեան և հայկազեան դպրոցները թէև նրան բարձրագոյն կրթութիւն չէին տուել, սակայն նա կատարելապէս պիտէր հայերէն և ֆրանսերէն լեզուները և շարունակ կատարելագործուում էր իր անզուգական հայկաբան ու լեզուագէտ ուսուցչի ղեկավարութեամբ:

Ազատ ժամերին Պալասանեանը պարապում էր նաև արդի գրականութեամբ և յօդուածներ էր գետեղում «Մասեաց Աղանի» հանդիսում:

Սակայն Պալասանեանի պաշտօնավարութիւնն երկար չէ տևում Խալիպեան դպրոցում. սկսում են Խալիպեան—ձայրապետեան յայտնի կուսակցութիւնները կռիւները և տաքարին Ստեփաննոսն էլ զանազան պատճառներով դժուրում է Այվազեան եպիսկոպոսի հետ և 1861 թուին թողնելով Խալիպեան դպրոցն ու Թէոդոսեան, ձայրապետեան կոչուած կուսակցութեան հրաւերով գնում է Նոր-Նախիջևան՝ ընկերակցութեամբ Ստեփաննոս Զիշլիկեանի և համբարձում Իփեկձեանի: Հայրապետեան կուսակցութիւնը հակակրելով թէ Գ. Այվազեան եպիսկոպոսին և թէ նրա հիմնարկած Խալիպեան վարժարանին, այդ երեք գործունեայ երիտասարդներին միջոց է տալիս Նոր-Նախիջևանում մի նոր ազգային դպրոց բանալու: Գըպրոցը բացւում է և կառավարւում Զիշլիկեանի ղեկավարութեամբ: Սակայն Այվազեանը չէր կարող հաշտ աչքով նայել հակառակ կուսակցութեան գործունէութեան վրայ. նորաբաց դպրոցը վտանգաւոր է համարւում Խալիպեան ուսումնարանի գոյութեան համար և թեմակալ Սրբազանը միջոցների խտրութիւն չէ անում իր նպատակին հասնելու, այսինքն նորաբաց դպրոցը կործանելու համար: Հետեանքն այն է լինում, որ 1863 թ. վերոյիշեալ երեք ուսուցիչներն Եկատերինօսլաւի նահանգապետից հրաման են ստանում՝ 24 ժամուայ ընթացքում թողնել Նոր-Նախիջևանը: Նրանք անմիջապէս ցրւում են և Պալասանեանը գալիս է Տփլիս:

Սկզբում երիտասարդ ուսուցիչը մասնաւոր դասեր է տալիս Տփլիսի հայ ընտանիքներում, բայց իբրև լուս. դպոյչ և համեստ մարդ շատերից յարգանք է վայելում և հաստատ քայլերով առաջ գնում:

Նոյն թուականին Պալասանեանը հրաւիրւում է ուսուցչի պաշտօնով Ներսիսեան դպրանոց և այդ օրից արդէն հետզհետէ յաճախակի է լսւում նրա անունը սակա-

ւաթիւ հայ գրագէտների շրջանում: Այդ միջոցին Տփլիսում «կոռնկ»-ի, «Մեղու»-ի և Պետրոս Զանչեանի շրջաններից դուրս շատ սակաւ էր հայախօսների և նա մանաւանդ հայերէն օրինաւոր գրել իմացողների թիւը, այդ պատճառով Պալասանեանն իբրև հռչակաւոր հայկաբանների աշակերտ և լաւ հայագէտ շուտով յայտնի եղաւ ազգային-հասարակական խնդիրներով զբաղուող շրջաններում:

Նա բնակւում է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիր Պ. Պետրոս Սիմէոնեանի հետ ի միասին և ուսումնասիրում է մեր, արևելեան, նոր գրականական լեզուն, որովհետև իր գիտեցած և գործադրած արևմտեան բարբառով դժուար էր մեր գրականական ասպարիզում ճանապարհ հարթել և Տփլիսի հասարակութեանը մատչելի լինել:

Արարատեան բարբառի համն ու հոտը Պալասանեանն առաջին անգամ առնում է Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի» անմահ գրուածքից և ապա դառնում է մեր աշխարհիկ լեզուի մշակողներից մէկը՝ հրատարակելով այդ բարբառի քերականութիւնը, որ մինչև այժմ էլ չունի իր հաւասարը: ¹⁾ Լեզուագիտական ընդունակու-

¹⁾ Այդ աշխատութեան վերնագիրն է. «Ընդհանուր տեսութիւն Արևելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց» և հրատարակուած է 1870 թ.: Այդ աշխատութեան յառաջաբանում հեղինակը յիշելով, որ օգուտ է բաղել նաև Հ. Արսէն Այտընեանի «Քննական քերականութիւն»-ից, համեստաբար ասում է. « . . . մեր միտքը չէ ամենեւին քերականութիւն գրել. այդ յանդգնութիւնը հեռու է մեզանից, միտ գնելով այն դրութեան, որի մէջ գտնուում է մեր մանուկ լեզուն: Մեր դիտաւորութիւնը եղել է միայն լեզուի գլխաւոր ու ամենասովորական ձևերը մէկ տեղ հաւաքել և գուցէ այս փոքրիկ աշխատութիւնը յորդոր լինի աւելի

թիւն ունենալով և լաւ ուսումնասիրած լինելով գրաբարն և արևմտեան աշխարհիկ լեզուն, նա շուտով ըմբռնում է արարատեան բարբառի ոգին: Պալասանեանն իր աշխատասիրութեամբ ու դէպի ազգային լեզուն ու մատենագրութիւնն ունեցած սիրով մի այնպիսի սիրուն, վայելուչ ու սահուն ոճ է ստեղծում իր գրչով, որ մեր այժմեան հայագէտների ու մատենագիրների համար ևս կարող է նախանձելի լինել:

Նա իր տոկուն շաշխատասիրութեամբ սովորում է նաև ուսերէն լեզուն և կարգում է Տփլիսի ուխտական դպրոցում ֆրանսերէն ու հայերէն լեզուների ուսուցիչ-այդ առիթով և ընդունում է ռուսահայտակութիւն: Մի առ ժամանակ այդտեղ պաշտօն վարելուց յետոյ այդ դպրոցի վարչութիւնը վկայական է պահանջում Պալասանեանից, սոյն պահանջն առիթ է տալիս նրան մտածելու Պետերբուրգ գնալ և համալսարանի արևելեան լեզուագիտական բաժնում քննութիւն տալ. Պ. Պ. Սիմէօնեանի միջնորդութեամբ նա դիմում է հանդուցեալ ուսուցչապետ Ք. Պատկանեանին, սակայն պատասխան է ստանում, որ համալսարանում քննութիւն տալու համար անհրաժեշտ է ունենալ գեմնագիտական վկայական:

Գիմնագիտական վկայաթուղթ չունենալով Պալասանեանը թողնում է Պետերբուրգ գնալու միտքը, սակայն չէ յուսահատում և իր բարեկամ Խանժիկի օգնութեամբ, որ այդ միջոցին տեղոյս առաջին գիմնագիտայի տեսուչն էր, գիմնագիտայում քննութիւն է տալիս և ձեռք է բերում տնային ուսուցչի վկայաթուղթ: Թէև նոյն միջոցին նա

մանրամասն գիտողութիւններ գրելու նոցա՝ որոնց բազմութիւնը սիրելի է մայրենի լեզուի յառաջագիմութիւնը»:

Նա ունի հրատարակած նաև «Գործնական բերականութիւն»:

ուսուցիչ էր նաև Ներսիսեան դպրոցում, սակայն երեկ թէ այստեղ քիչ դաս ունենալու պատճառով՝ ստիպուած էր նաև այլ տեղ պաշտօններ որոնել:

Իր տասնևութամեայ պաշտօնավարութեան ժամանակ Պալասանեանը Ներսիսեան դպրոցում ուսուցել է հայոց լեզու, հայոց պատմութիւն, հայոց գրականութիւն, ընդհանուր գրականութիւն, ընդհանուր պատմութիւն և ֆրանսերէն: ¹⁾

Թէև նա մասնագէտ մանկավարժ չէր, սակայն գիտէր վարուել աշակերտների հետ և իր առարկան սիրելի դարձնել. դասատուութեան ժամանակ նա լուրջ և խրատապահանջ էր, բայց ինքն ևս պատրաստ էր պարզել ու համբերութեամբ բացատրել այն, ինչ որ դժուար ըմբռնելի էր աշակերտներին: Առհասարակ նա լաւ և ընտիր ուսուցչի հռչակ էր վայելում:

1869 թ. մի խումբ երիտասարդներ ոգևորուած հայ աղջկանց ազգային դաստիարակութեան գաղափարով իրենց ջանքով ու սուղ միջոցներով հիմնարկեցին սուրբ Գայիանեան օր. դպրոցը. այդ խմբի մէջն էր նաև Պալասանեանը:

1) 1865 թուին Պալասանեանը հրատարակում է նաև ձեռնարկ ֆրանսերէն լեզուի համար, դրա կարևորութիւնը գրքի յառաջաբանի մէջ այսպէս բացատրելով.

« . . . Մի այնպիսի դասական գիրք, որով հոյ պատանիները հայերէն լեզուի միջնորդութիւնով կարող լինէին ֆրանսերէնը սովորել, պէտք է ասել, մինչև այժմ չկայ մեզում: Այս պակասութիւնը ըստ մասին լրացնելու համար՝ հրատարակում ենք ահա ներկայ գրքովը. ըստ մասնակցի, ասում ենք, որովհետև մեր նպատակը առ այժմ ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ մի սկզբնական ձեռնարկ տալ հոյ մանուկների ձեռքը, որով կարող լինին նրանք կարճ միջոցում ֆրանսերէն անսխալ կարգալ, քիչ շատ հասկանալ և մինչև անգամ թեթև խօսակցութեան մէջ վարժուել»:

սանեանը, որև այդ դպրոցի վարչութեան մէջ կրեց «հիմնադիր» անդամի անունը և հինգ տարի ձրի դասատուութիւն էր անում (69—74).

Պալասանեանը յարգուած էր նաև իր պաշտօնակիցների շրջանում իբրև լուսամիտ, եռանդոտ, ներդրամիտ, աշխատասէր և պարտաճանաչ անձնաւորութիւն. ընկերական շրջանում նրա թերութիւնն էր համարուում նրա վերին աստիճանի և ժլատութեան հասնող խնայողութիւնը, սակայն այդ էլ իր հիմքն ունէր. նրա ձգտումն էր՝ իր կեանքի վերջին տարիներն անցկացնել Պարիզում և միմիայն գրականութեամբ զբաղուել:

Տփլիսիսում Պալասանեանն ամուսնացաւ բանաստեղծ Գէորգ Բարխուդարեանի քրոջ հետ, սակայն վերջինս կանխահաս մահուամբ ի Տէր հանգեաւ և իբրև միակ մխիթարութիւն վշտահար Պալասանեանին թողեց մի փոքրիկ դուստր: Պալասանեանն յետոյ երկրորդ անգամ ամուսնացաւ, սակայն այլևս ուրիշ զաւակ չունեցաւ:

Պալասանեանը Տփլիսիսում մնալով անընդհատ պաշտօն է վարում Ներսիսեան դպրոցում մինչև 1881 թ. այդ թուին Գէորգ Գ. երջանկայիշատակ կաթողիկոսը հրավիրում է նրան սուրբ էջմիածին՝ ճեմարանում հայոց պատմութիւն և ֆրանսերէն դասաւանդելու:

1883 թուին ճեմարանի ուսուցչական խումբը և աշակերտները, ճեմարանի դահլիճում, համեստ հանդիսով տօնում են Պալասանեանի քսանեւհինգամեայ ուսուցչական գործունէութեան յօբելեանը և այդ առթիւ Գամառ Քաթիպան նշխարում է նրան «հայ վարժապետ» գեղեցիկ և խորին միտք պարունակող հետեւեալ բանաստեղծութիւնը.

Հ Ա Յ Վ Ա Ր Թ Ա Պ Ե Տ

(Ս. Պալասանեանի 25-ամեայ յօբելեանին):

Քաղաք եւ հերթը, գիտեմ, կը հասնին
Գեղեցիկ մի օր Հայ գործիչներին,
Ոտքի կը հսկգնեն մեր որդիքըն էր,
Կ'ողգեման ազատ մարդոց կարգ մըսնէր.
„Որնենք, կասեն, մենք կրօն եւ ազգութիւն“:

Եւ սեւ մեր Հայ հարուստ մեծատունը,
Կայալառուներ, Եպիսկոպոստներ,
Չենք ու գարդերով շայայք ու զինուորք,
Փայլուն կոճակով աստիճանաւորք,
Կըսկըսեն պանծայ, իրանց դրոսատէր
Թե՛ „այս բոլորը մենք ենք ձեր բերե՛ր“:

Ու կողմեայ, դափնէ, յարար պըսակներ
Կը գարդարեն շատ ցուրի ձակատներ:
Մըսքից էլ չ'անցնիր, Մտեփանն'ս եղբայր,
Այդ խոշոր մարդոց սուտ-պարծոնի համառ,
Որ օր կարծեցած մեր հայրենիքին
Որ ուկոր, մարմին ու արիւն տըրին.

Ով տըրեց յեզու անյեզու ազգին,
Կազդարեց սիրտը, վերածնեց հոգին,
Մըկըրտեց Ըոցս այն առազմուրս՝
Որի մեր օրով, դըսրոց է անուն.
Որք արիւն-քրտիկը արիւն վար ու ցան—
Հընձողքը Ըոցս անունը մոռցան.

Հիմնարդի Ըրոչակ Ըոքս շատացան,
Որք հիմքի վըրայ բնաւ չ'աշխատեցան.
Իսկ որ ժիր, տոկոսն Վշակ էր ազգին
Եւ Ըարարահտի չունեցաւ եւ գին.
Չի Ըոքս անունն էր ինչ կարժապետ,
Հայ ժողովրդի պաշտօնեայ ուկտետ:

1005
21578

1883 թ.

Իսկ 1888 թուին նոյն ձեմարանի ուսուցչական խումբը և աշակերտներն անկեղծ կերպով շնորհաւորում են նրա երեսնամեայ ուսուցչական գործունէութեան տարեգարձը՝ ցանկանալով նրան դեռ երկար տարիներ առողջութիւն և եռանդոտ ու ազգօգուտ գործունէութիւն:

Սակայն տարաբարբար նախախնամութիւնն ուրիշ կերպ էր տնօրինել. յաջորդ թուի փետրուարին, կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ, վախճանուեցաւ հայ գրականութեան անխնջ մշակը՝ 52-ամեայ հասակում՝ սգաւոր թողնելով ամուսնուն, դստերը, պաշտօնակից ուսուցիչներին և բազմաթիւ աշակերտներին: Հանգուցեալի մարմինը՝ վերջին պատշաճաւոր յարգանքներն ընդունելուց յետոյ, թաղուեցաւ սուրբ Գայիանէի վանքի բակի հիւսիս արևելեան կողմը:

Համեստ գործչի անշուք դամբարանը դեռ ևս շատ սերունդների համար սուրբ էջմիածնայ ուխտատեղիներից մէկը կհամարուի, որովհետև Պալասանեանի գործունէութիւնը չէ սահմանափակուում միմիայն ուսուցչութեամբ, որպէս զի միայն իր ընկերակիցներն ու աշակերտները յիշէին նրան. այդ դէպքում գուցէ նրա խօսքի հետ դադարէր նաև ազգեցութիւնը, սակայն Պալասանեանի գրիչն ևս բեղմնաւոր և ոգևորիչ է հանդիսանում, ինչպէս և խօսքը. գրչի արդիւնքն աւելի շատ սերունդների սրտերն է տիրապետում քան խօսքինը:

Պալասանեանի եւանգուն և սահուն գրիչը չէ դադարում գործելուց. բացի իր երկասիրութիւնները հրատարակելուց, նա շարունակ գրում է ժամանակակից օրաթերթերի ու հանդէսների էջերում՝ ազգային ու հասարակական խնդիրների մասին: Թէոդոսիայում աշխատակցում է «Մասեայ Աղանուն», գալով Տիփլիս՝ գրում է «Պունկ» ամսագրում—որի մէջ ի միջի այլոց լոյս տեսաւ Պալասանեանի թարգմանութեամբ Վիկտոր Լանգ-

յուայի մի հետազօտութիւնը Մովսէս խորենացու պատմութեան աղբիւրների մասին— և «Մեղու Հայաստանի» լրագրում— մի ամառ, «Մեղու»-ի խմբագիր պ. Պ. Միսէրեանի բացակայութեան միջոցին, վարում է նաև ժամանակաւոր խմբագրի պաշտօն—: Ապա երբ հրատարակուում է «Մշակ»-ը և «Մեղու»-ն երկու ամսով դադարում, Պալասանեանն էլ ուրիշների հետ սկսում է աշխատակցել: «Մշակ»-ին և հսկելով լրագրի լեզուի վրայ ընդհանրապէս, մասնաւորապէս խմբագրում է թերթի բանասիրական բաժինը: Սակայն նրա ամենահմուտից ու մշակուած յօդուածները լոյս տեսան պ. Արգար Յովհաննիսեանի հրատարակած անգուգական «Փորձ»-ում և կարող են մեր առօրեայ մատենագրութեան ամենաթանկագին զարդը կազմել: «Փորձ»-ի մէջ լոյս տեսան նաև նրա «Գրիչ» ստորագրութիւնը կրող մատենախօսական յօդուածները, որ նոյնպէս հաւասարը չունեցաւ ցայժմ:

«Փորձ»-ը դադարելուց յետոյ Պալասանեանը շատ քիչ է գրում, միայն վերջերը նրա մի քանի յօդուածները լոյս տեսան «Վարժարան» ու «Արարատ» ամսաթերթերում:

Պալասանեանն իբրև հասարակական գործիչ՝ նպատում է նաև Թիփլիզի հայ թատրոնական գործին՝ սրբազրելով ու խմբագրելով զանազան թարգմանական պիէսներ և անձամբ թարգմանում է ֆրանսերէնից Վիկտոր Հիլգոյի «Էրնանի» կոչուած թատրերգութիւնը, որև ներկայացում է հայ բեմի վրայ:

Իբրև դասատու հայոց պատմութեան և մատենագրութեան ¹⁾ նա քաջ գիտէր, որ պատմական գիտութեան

1) Պալասանեանն իբրև գրականութեան ուսուցիչ հրատարակեց նաև գրականութեան պատմութեան մի ձեռնարկ, որ կազմած էր վաթսունական թուականներին յայտնի Լիւնիէնկոյի դասագրքի հետևողութեամբ, սակայն այդ գործը

հմտութիւնն ընդհանրապէս և հայ հեղինակները ոգու և ուղղութեան ծանօթութիւնը մասնաւորապէս՝ անհրաժեշտ են հայոց պատմութեանը մի որ և է ծառայութիւն մատուցանել ցանկացողի համար. նա տեսնում էր, որ պատմական գրականութիւնը, որի կրթողական նշանակութիւնըն ապացոյցի կարօտ չէ, համարեն անմշակ դրութեան մէջ էր մեղանում, իսկ ազգային պատմութիւնը տակաւին մտնական վիճակի մէջ ¹⁾։

Ահա այս բոլորը տեսնելով, Պալասանեանը հոգով ու սրտով նուիրում է ազգային պատմութեան ու գրականութեան և աշխարհիկ լեզուի ուսումնասիրութեան և մշակութեան դործին։ Գրաբար ու աշխարհաբար լեզուի պաշտպանների շափաղանցութիւնները մերժելով՝ նա իր սովորն աշխատասիրութեամբ և ըմբռնման ընդու-

թերի մնաց, որովհետև հրատարակուեց միայն «Բանաւոր գրականութիւնը»

1) Պալասանեանի «գլուխ գործոցը» նրա «Հայոց պատմութիւնը» է, որ տասնեակ տարիների բռնաջան աշխատութեան արգիւնք լինելով՝ իր մահից յետոյ միայն հրատարակուեց «հրատարակչական ընկերութեան» միջոցով 1889 թուին և այժմ արդէն երկրորդ տպագրութեամբ մի քանի հազարներով ցրւում է հայ ժողովրդի բոլոր էակերի մէջ։ Իւրաքանչիւր հոյի սեղանի զարդը պէտք է լինի այդ գիրքն այժմ և անյագ կարգացուի։

նակութեամբ մշակեց աշխարհաբարի մի զոգտրիկ, սահուն և քաղցրահնչիւն ոճ։ Նա իր բեղմնաւոր ըննադատութիւններից մէկը ¹⁾ մէջ ասում է. լեզուն անհոգի ու անկենդան նիւթ չէ, որ կարելի լինի նրան մեր ուղածին պէս մէկ կաղապարի վրայ ձևել. նրա բոլոր ձեւերը մէկ կանգունով չափել։ Լեզուն հոգի է, կենդանութիւն է, ստեղծագործութիւն է. ստեղծագործութիւնն ազատութիւն է սիրում, նրան չէ կարելի բռնաբարել կամ չղթայել, սառն կանտնների ու միակերպութեան տակ ձգելով...։

Պալասանեանը դպրոցի մշակ լինելով, քարոզում է ազգային դաստիարակութիւն ²⁾. նա կամենում է հայ ժողովրդին հասկացնել, որ եթէ դպրոցն առհասարակ անհրաժեշտ է, մեզ համար նա կեանքի ու մահուան խնդիր է, մի խնդիր՝ որի հետ սերտ կապուած է մեր լեզուի գոյութիւնը, ազգային կեանքի այս ամենահաստատ սիւնը։ Ներկայումս դժուար է գտնուի մի հայ հասարակութիւն, որքան էլ սակաւաւոր լինի, որ համոզուած չլինի թէ տգիտութիւնը մեր ամենամեծ թշնամին է, որի դէմ պատերազմելու միակ միջոցը դպրոցն է. դպրոցից է կախուած ազգի ու եկեղեցու փրկութիւնը։

Գպրոցի հետ ի միասին Պալասանեանն ազգային լեզուի և ազգային պատմութեան ուսումնասիրութիւնը համարում է մեր ազգի կեանքի և մահուան խնդիր ³⁾։ Նա կշտամբում է անվերջ ու յուսահատ երեմիաներ կարգացողներին, որոնք բացի վնասից ոչինչ օգուտ չեն բե-

1) Մինաս Զերազ, գրական փորձեր, տես. «Փորձ» Ա. տարի № 2. էջ 358—368։

2) Տես. Ազգային կրթութիւն յօդուածք. «Փորձ» Ա. տարի № 4. էջ 89—160.

3) Տես. «Փորձ» Բ. տարի № 3. էջ 285—311։

բում. բառական է, Աստուծոյ սիրուն, որքան ողբացիք ազգի անմիաբանութեան և թշուառութեան վրայ: Յոյց տուէք ընդհակառակը՝ թէ այդ առակ դարձած անմիաբանութիւնն ոչ թէ հայ բնաւորութեան յատկանիչն է, այլ հետեանք է պատմական և տեղագրական անյաջող պայմաններէ, թէ մեր թշուառութիւնն ընդհանրապէս նախընթաց պատճառների անհրաժեշտ արդասիրն է: Հիացէք այդ ազգի բարոյական զօրութիւնների վրայ, որ անտանելի տանջանքներ կրելուց յետոյ, միշտ անօգնական և հալածուած լինելով, ցրուած ու ջլատուած, կարողացաւ պահպանել իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը: Գասկածական աչքով մի նայիք հայի ապագայի վրայ, այլ համեմատելով նրա երեկուան վիճակը՝ երբ դեռ անշարժ ընկած էր գետնին, այսօրուան դրութեան հետ՝ երբ գիտակցութեան կայծը սկսում է տարացնել նրա թմբած հոգին, ցոյց տուէք որ պէտք է կատարեալ վստահութիւն ունենայ վաղուան աւուր վրայ:

Եւ Պալատանեանը վերացական կերպիւ չէ դատում, այլ նա այդ ասում է՝ ուսումնասիրելով հայոց անցեալը¹⁾։ Նա աշխատում է հայոց բեկեռագրերի բովանդակութիւնը կապակցել մեր տոհմային պատմագրութեան հետ և մեր նախնեաց անկախութեան ձգտմանց մասին խօսելով ջատագովում է Մ. Խորենացուն, որ չ'նայելով իր խորին ծերութեանը, զարմանալի փափուկ սրտի և ոգևորուող բնաւորութեան տէր մարդ է. նա հայոց թագաւորութեան հաստատութեամբն այն աստիճան է յափշտակում, որ Վերանի կը լինէր ինձ, բացականչում է նա, եթէ Փրկիչըն այն ժամանակ աշխարհ եկած և ինձ դռած լինէր, որ

ես էլ Հայկազուն թագաւորների ժամանակ ապրէի, նրանց տեսութեամբն ուրախանայի...¹⁾։

Պալատանեանն ուսումնասիրելով մեր պատմութիւնը, այն եզրակացութեան է դալիս, որ թէև Հայաստան աշխարհն իր գոյութեան ամենաընդարձակ շրջանում, ամենից զօրաւոր, ծաղկեալ և յառաջադէմ երկիրը չէր, այնուամենայնիւ նա իր նշանակութիւնն ու տեղն ունէր ասիական ազգերի խմբի մէջ. հայկազուն իշխանների ու թագաւորների դաշնակցութեանն ու միջնորդութեանը դիմեցին միշտ հին աշխարհի մեծամեծ աշխարհակալներն այն նշանաւոր խնդիրների համար, որոնք ազգերի բազմը վճռեցին: Հայ ազգը թէև միշտ պատած է եղել իրենից աւելի զօրաւոր ու կարգաւորեալ պետութիւններով՝ այնուամենայնիւ միշտ զիտացել է իր արժանաւորութիւնը պահպանել՝ սուրբ ձեռքն անընդհատ կռուելով իր անկախութեան և ազգային միութեան համար:

Պալատանեանի պէս ուսումնաստենչ հայ մարդը հարկաւ չէր կարող անուշադիր թողնել այն հսկայական մըտաւոր ձգտումը դէպի վերածնութիւն, որ տեղի ունեցաւ հայոց մէջ հինգերորդ դարում և ահա նա գրում է «Հայոց մտաւոր շարժողութիւնը հինգերորդ դարում»²⁾, որի մէջ հայ երիտասարդների բուռն ցանկութիւնն է նկարագրում դէպի ուսումն և ազգային վերածնութիւնը: Ինչպէս մի գետ, որի ջրերն երկար ժամանակ արգելուելով բարձրացած թումբը խորտակում, առաջ են մղում, այսպէս և հայոց աշխարհի թարմ և նորաբոյս ոյժերը ազիտութեան թմբից ազատուելով, որ դարևոր ժամանակներ թանձր խաւարի մէջ էր պահել իրենց հայրերին, մէկը

1) «Մի հայեացք հայոց նախնական կեանքի վրայ» տես. «Փորձ» Ա. տարի № 2. էջ 118—144:

1) Տես. Մ. Խորենացի. գիրք առաջին, գլուխ ԻԲ. էջ 70:

2) Տես. «Փորձ» Բ. տարի № 3. էջ 1—68:

միւսից առաջ էին վազում մտաւոր սնունդով իրենց քաղ-
ցը յագեցնելու: Ոչինչ էր երևում նրանց աչքին հայրենիքից բա-
ժանուէլ, տարիներով հեռու մնալ ազգականներից ու սի-
րելիներից, որովհետև այդ կամաւոր պանդխտութիւնն ի-
րենց սիրելի հայրենիքի օգտի համար էին յանձն առ-
նում: Ի՞նչ բան է ոգևորութիւնը. այն միջոցին, երբ հայ-
աստանը քաղաքականապէս բաժանուած էր և հեռատես
մարդիկ տեսնում էին նրա մօտակայ անկումը, մի խումբ
եռանդուն երիտասարդներ ձգտում էին յունական քաղա-
քակրթութիւնը տեղափոխել հայաստան, Վաղարշապատը
դարձնել երկրորդ Աթէնք և Աղէքսանդրիա: Ապա խօսե-
լով Մ. Խորենացու, Դաւիթ Անյաղթի և այլոց վրայ,
Պալասանեանը յիշում է իր երիտասարդական գեղեցիկ
և բարձր իղէալական ձգտումները: Ով իր երիտասարդու-
թեան տարիներն անց է կացրել արևմտեան քաղաքակրթ-
ութեան կենդրոններում այն նպատակով, որ մի որ և է
կողմից օգուտ տայ այն հասարակութեանը, որի մէջ սա-
հել են իր մանկութեան օրերը, նա հեշտութեամբ կա-
րող է հասկանալ թէ սրբաբնի ցանկութիւններով ոգևո-
րուած պիտի լինէին Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներն
իրենց երկար ճանապարհորդութիւնից յետոյ հայաստան
վերադառնալիս: Երևակայեցէք ազգի յառաջադիմութեան
իզձով վառուած վաթսուն հայ ուսումնականներ, որոնք
իրենց երկարատև պանդխտութեան և տոկոն աշխատա-
սիրութեան վարձը ստացած՝ ոտք են կոխում հայրենի
հողի վրայ: Ի՞նչ պիտի լինէր նրանց պիտաւորութիւնը՝
եթէ ոչ իրենց ամբարած թանկագին գանձը— ուսումն և
գիտութիւնը հայաստանի մէջ ծաւալել: Վաղարշապատը
նրանց չնորհիւ պիտի դառնար մի նոր կենդրոն, մտաւոր
կեանքի հնոց, որտեղից լուսաւորութեան ճառագայթները
պիտի տարածուէին ամբողջ երկրի վրայ: Նրանք մէկ սիրտ
ու մէկ հոգի եղած ուխտեցին իրենց աշխատութիւնը չը

խնայել ազգի օգտի համար: Քաղաքական կեանքի ան-
կումը մեծ արգելք էր երևում նրանց անընկճելի արիու-
թեան, նրանց մեծ ոգևորութեան առաջ, որ արդէն վար-
դագոյն գոյներով էր տեսնում հայ ազգի մտաւոր վերա-
ծնութիւնը: Պալասանեանի զգայուն սիրտը թախիժով և
սրտաճմրիկ կերպիւ է նկարագրում այն աղէտները, որոնց
հանդիպեցին այս գեղեցիկ իղէալներով հայրենիք դարձող
երիտասարդները: Տէր Աստուած, ի՞նչ զրպարտութիւն-
ներ չբարդեցին նրանց գլխին. նրանց լեզուի վրայ ծիծա-
ղում էին, նրանց արհամարհում էին իբր անհաստատ,
համոզմունքից դուրի անձանց, որոնք ոչինչ պիտանի գի-
տութիւն չունին, նրանցից ամեն մէկին մի մի ազան-
դաւոր էին համարում: Եւ որոնք էին այս ոխերիմ թըշ-
նամիները: Ցաւ է ասել, որ նրանք այն դասին էին պատ-
կանում, որ իր կոչմամբ պարտաւոր էր ամենից աւելի
փայլայել, սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տալ նրանց:

Պալասանեանը չէ բաւականանում միայն հայոց ան-
ցեալն ուսումնասիրելով նա հօգում է նաև ներկայի մա-
սին. նա ճանաչում է իր ազգի բարոյական կողմերը և
յարմարեցնում է դրան «տասն և իններորդ դարու նշա-
նաբանը.» ¹⁾ այսինքն որ հայ ազգը չ'պէտքէ մեռնի և չի
կարող մեռնել: Նա տեսնում է, որ հայն սթափուեցաւ իր
բարոյական թմրութիւնից. նա իմացաւ թէ իր գոյու-
թիւնն երեկուանից չէ սկսում, այլ ունեցաւ մի փառաւոր
անցեալ, ունեցաւ իր Տիգրաններն ու Տրդատները, Վար-
դաններն ու Վահանները, Սմբատներն ու Լևոնները, Ներ-
սէսներն ու Սահակները, որոնց մեծագործութեան յիշա-
տակներն ոչ միայն զրքերն են լցնում, այլ և հայրենի
երկրի բոլոր անկիւնները ծածկում են: Հայն սկսաւ զգալ
թէ ինքն էլ ուրիշների պէս մարդ է, թէ ինքն էլ ուրիշ

1) Տես. Փորձ. Բ տարի. № 1. էջ 129-174:

ազգերի պէս դոյութեան իրաւունք ունի, և թէ Կախարէ պահպանէ իր ազգային առանձնութիւնները, իր լեզուն, իր կրօնը, իր սովորութիւնները: Պալասանեանն իրաւացի կերպիւ կշտամբում է նրանց, որոնք այս բնական և օրինաւոր ձգտման դէմ մեր մէջ դժբաղտաբար զինաւորում են, որոնք համաքաղաքացիութեան (cosmopolitisme) սկզբունքներով տոգորուած՝ կարծում են թէ հայը չէ կարող ոչինչ յառաջադիմութիւն անել, ոչինչ օգուտ բերել իրան և ուրիշներին, քանի որ կաշխատի պահպանել իր ազգային անհատականութիւնը: Ուրիշներն աւելի ստոր զգացմունքներից սկսորուած, մութ անկիւններում համարձակում են հեղինօրէն խօսել հայութեան վերածնութեան վրայ, կամենալով հաւատացնել թէ հայկական կեանքը քաղաքակրթութեան տարրեր չէ բովանդակում իր մէջ, հետևապէս և աւելորդ յամառութիւն է այդ կեանքին հաւատարիմ մնալ: Թէ առաջինները և թէ վերջինները կեղծ մարդասիրութեան դրօշակի տակ մտած՝ քարոզում են մեզ հրաժարուել մեր ազգային առանձնութիւններից և խառնուել, ձուլուել ուրիշ ազգերի հետ: Հայրենասիրութիւնը և ազգասիրութիւնը մի անօգուտ և աննպատակ ցնորք են համարում նրանք: Սակայն անհնար է ամբողջ մարդկութիւնը սիրել իր սեպհական հայրենիքը շփրած, ինչպէս որ անկարելի է հայրենիքը սիրել եթէ մարդ նախ իր հարազատ զերդաստանը չէ սիրում:

Խօսելով կրօնի տարբերութեան պատճառած վնասների վրայ, Պալասանեանն այն կարծիքն է յայտնում, որ մենք՝ հայերս սկսում ենք հասկանալ, որ թէ լուսաւորչական, կաթոլիկ և բողոքական, մեր ամենի երակներում վաղում է հայ արիւն, ամենիս կրօնում բարախում է մի հայ սիրտ, որի ցնծութեան և տրամութեան առարկաները միևնոյնն են. սակայն հաւատափոխութիւնը վնասակար համարելով նա ասում է, այնտեղ ուր կրօնը մէկ

ազգութեան հետ է կապուած, ուր մանաւանդ ազգի գոյութեան համար քաղաքական ապահովութիւն չկայ, կրօնին ամենապարզ միջոց է ազգայնութեան համար: Եթէ այսօր ուրախանում ենք, տեսնելով որ մեր հռոմէական ազգայինների մէջ մտած շարժողութեան շնորհիւ շատ անհաւանք վերադառնում են հայոց եկեղեցու գիրկը, կրօնամօլութեան ուղին չէ մեզ սկսորոզը, այլ մի շատ բնական և արդարացի զգացմունք, ազգայնութեան զգացմունքը: Այն օրը, երբ ազգն այս կամ այն ճանապարհով իր ազնազան ապահոված կը համարի, տարակոյս չկայ, որ խղճի ազատութիւնն օրէնքի դօրութիւն կստանայ մեղանում, որովհետև մեր եկեղեցին ի բնէ ներդրամիտ է և զերծ ամեն տեսակ փառասիրական և ֆանատիկոսական ձգտումներից:

«Յունաստանի անկախութիւնը»¹⁾ յօդուածի մէջ կարելի է գտնել այն հայեցակէտը, որ ունէր Պալասանեանն իր ազգի ազատութեան վերաբերմամբ տաճիկ բռնակալութիւնից. նա թէև Յունաստանի ազատութեան նախահայր «Տիզասի» հետ բացազանչում է. միթէ դեռ երկար ժամանակ առիւծների պէս առանձնացած պիտի ապրիք կրճերում, լեռնոտ և ժայռոտ տեղերում: Երկար ժամանակ պիտի ապրիք մութ այրերում և անտառներում, զարհուրելի և դառն ստրկութեան մէջ, և պիտի փախչիք լոյսից: Երկար ժամանակ անազաչտզան պիտի լիտնէք ձեր եղբայրներին ու ծնոգներին, ձեր հայրենիքը, ձեր բարեկամներին և զաւակներին, ձեր ստուն ու տեղը: Յիշեցէք որ աւելի լաւ է մի ժամ ազատ ապրել, քան հազարաւոր տարիներ անցկացնել ստրկութեան լծի և բռնակալի իշխանութեան տակ: Սակայն, շարունակում է Պալասանեանը, յոյն ժողովրդին վիճակուած չէր նիւթական գօրու-

1) Տես. Փորձ. Բ. տարի №. 2. էջ 163-230

թեամբ գրաւել քաղաքակիրթ աշխարհի համակրութիւնը, այլ միայն արեւելեան անշարժութիւնից սթափուելով և արեւմտեան լուսաւորութեան հետ միանալով: Բիւզանդական և տաճկական բռնակալութիւնն ոչնչացրել էր յոյներին քաղաքականապէս. բայց աւելի մեծ ցաւն այն էր, որ ժողովրդի բնաւորութիւնը խանգարուել էր Բիւզանդական ժամանակների բարոյական անպակասութեամբ և թուրքերի մեռելատիպ անշարժութեամբ: Ոչ մի արտաքին արշաւանք, ոչ մի ներքին ապստամբութիւն չէր կարող այդ երկհազարամեայ ողբալի ստրկութիւնը խորտակել. այդ կը յաջողուէր միայն այն ժամանակ՝ եթէ կարելի լինէր մի անգամ էլ շարժողութեան մէջ դնել ազգի շողոր հոգեւոր և բարոյական գորութիւնները:

Յոյն պատանիները, որոնք դատարարակոււմ էին արեւմտեան քաղաքակիրթ երկրներում, այնտեղ սովորեցան հասկանալ իրենց հին կեանքի ոգին, մանաւանդ Գերմանիայում, ուր ամենայն մանուկ ոգևորութեամբ լսում էր թէ ինչպէս մի ափ յոյն ժողովուրդ էւրոպայից յետ մղեց պարսիկ բարբարոսներին: Կարող էր չզարթել յոյն ուսանողների մէջ այն միտքը՝ թէ իրենք էլ պէտք է միացնեն իրենց թոյլ ուժերը՝ կործանելու նոյնպիսի բարբարոսութեան մնացորդներն իրենց հայրենիքում: Ականատես մարդիկ պատմում են թէ սրալիսի յափշտակութեամբ Շիլլէրն Ենայում համոզում էր յոյն ունկնդիրներին իրենց հայրենիքն ազատելու:

Մի ուրիշ յօդուածի մէջ ¹⁾ Պալասանեանը հարց է տալիս իրեն. արդեօք Հայաստան աշխարհի որդիքը բարոյական իրաւունք ունին մտածելու իրենց ապագայ բարօրութեան վրայ, և պատասխանում է ոգևորուած և զոդոյ-

1) Տասն և իններորդ դարու նշանբանը. տես. Փորձ. Բ տարի №. 1. էջ 129-174.

րիկ խօսքերով. ոչ որ կարող չէ գոյութեան իրաւունքից դրկել այն ազգին, որի ուսերի վրայ բարձած էր անցեալում քրիստոնէական գաղափարի համար տուած պատերազմի ծանրութիւնը, և որին նոյն իսկ արեւմտեան ազգերի կարծիքով, վիճակուած է անպազայում նոր քաղաքակրթութեան միջնորդ հանդիսանալ եւրոպական և ասիական ազգերի մէջ: Բացի սրանից հայերը, աշխարհիս ամենահին ազգերից մինը, նոր ժամանակներում ցոյց տուին թէ իրենց կենսական ոյժը չէ սպառուել, այլ արևի ջերմութիւնից և ջրի խոնավութիւնից զուրկ տունկի պէս երկար ժամանակ թառամած վիճակի մէջ են մնացել նոր դօրութեամբ զարգանալու ու բարգաւաճելու համար: Հազիւ կէս դար կայ, որ այդ արևի ջերմութիւնն սկսաւ տաքացնել հայի թմրած մարմինը և ջուրը կազդուրել նրա հոգին, և ահա այսօր այդ մարմինը կենդանութեան նշաններ է ցոյց տալիս, այդ հոգին արձակոււմ է դարեւոր տգիտութեան կապանքներից: Կարճ միջոցում կազմուեցաւ մի նոր հայկական լեզու, նոր մտքերի ու քաղաքակրթութեան թարգման, դիւթական գօրութեամբ յարութիւն արաւ մի նոր գրականութիւն, որ թէև դեռ մանուկ, սակայն խոստանում է անել և գեղեցիկ պտուղներ արտադրել: Մնում է մեզ այս ճանապարհով ընթանալ, առանց երբէք վհատելու, առանց փոքրոգութեամբ տեղի տալու այն խոչնդոտների առաջ, որոնց կարող ենք հանդիպել մեր վերածնութեան շաւղի վրայ, և այն ժամանակ ամենայն հայ կարող է հանդարտ աչքով նայել հեռաւոր ապագայի վրայ, ամենայն ճշմարիտ հայ կարող է համարձակ կրկնել Գարնիէ Պաժէսի հետ. «մի ազգ չպէտք է մնոնի, նա չէ՛ կարող մնոնի»:

Պալասանեանը յայտնի է մեր նոր գրականութեան մէջ նաև իբրև կրիտիկոս. «Գրիչ» կեղծ անուան տակ ծածկուած՝ նա զարդարում էր «Փորձ» հանդիսի էջերն իր ա-

նաչառ և ընդարձակ ըննադատութիւններով, որ ցայժմ անզուգական մնաց մեր մանուկ գրականական ասպարիզում: Ոչ որ չէ կարող ժխտել, որ ըննադատութիւնը, եթէ նա հիմնուած է առողջ և անաչառ սկզբունքների վրայ, մեծ օգուտ կարող է բերել այն անձանց, որոնք հրապարակական ասպարիզի որ և է աստիճանի վրայ երևում են՝ առաջնորդելով նրանց իրենց գործունէութեան մէջ: Քննադատութիւնն այն զօրաւոր միջոցն է, որ հասարակական կեանքի անիւր տեղից շարժում և պարտ ու պատշաճ ուղղութիւն է տալիս նրան: Մեր նոր լեզուն և գրականութիւնը, չնայելով իրենց մանուկ հասակին՝ քիչ շատ յառաջադիմել են, բայց այդ յառաջադիմութիւնն աւելի արդիւնաւէտ կլինէր անշուշտ, եթէ ունենայինք Պալասանեանի նման քանի մի անաչառ և խոհուն ըննադատներ:

Պալասանեանը չ'նայելով իր զբաղմանց շատութեանը՝ հետևում էր նաև երրօրական գրականութեան նորութիւններին. նա թարգմանում էր գիտական ընդարձակ յօդուածներ և յարմարեցնում մեր կեանքի պահանջներին. այսպէս նա գրում է. «Գիտութիւն և կրօն», «Աղբերի զարգացման օրէնքները», «Բնաւորութիւնների ժառանգականութիւնը» և այլն, որոնք նրա ինքնուրոյն պատմական հետազօտութիւնների հետ ի միասին տըպւում էին «Փորձ»-ի մէջ և ամենայն համակրութեամբ կարգացւում հայ երիտասարդութիւնից:

Օտար գրականութիւնն ուսումնասիրելով Պալասանեանը շատ անգամ բարի նախանձ է զգում. իր ըննադատութիւններից մէկի մէջ ¹⁾ օրինակի համար նա ասում է. ամեն անգամ որ կարգում եմ ուրիշ ազգերի ժողովրդ-

¹⁾ «Նալայ ու Դամայանտի», տես. Փորձ, Բ. տարի. №. 3. էջ 326—336.

դական բանաստեղծութիւնները, ցաւը և նախանձը տիրում են սրտիս: Ինչի՞ մենք էլ չպէտք է ունենայինք մեր դիւցազնական վէպերն ու զրոյցները, որոնց մէջ հուշակուած լինին հայ հերոսների սխրագործութիւնները: Պատմական յիշատակարանները ցոյց են տալիս թէ հայ վիպասանների բամբիւն ու ընարն երկար ժամանակ հնչել են հայաստանի գեղեցիկ երկնքի տակ ու մասնաւորապէս գինաւէտ Գողթան այգիների մէջ: Ո՛ւր են խորեհացու յիշատակած «Թուրեհաց երգերը»: Ո՛հ, ի՛նչ անգին գանձեր կլինէին նրանք մեզ համար, ի՛նչ դիւթական զօրութիւն կունենային նրանք մեր մատաղ սերնդի վրայ, որ սովոր է լսել միայն մի քանի կցկտուր, անհոգի ու անկենդան տեղեկութիւններ մեր պատմական անցեալից՝ առանց լսածների խորհուրդն իմանալու, առանց զօրծող անձանց գործերը սիրելու:

Պալասանեանը զբաղւում էր նաև ժամանակակից խնդիրներով. երբ արևելեան վերջին Ռուս-տաճկական պատերազմից անմիջապէս յետոյ հայաստանի հայ ժողովուրդը կրկին ձգտումներ էր ցոյց տալիս գաղթելու, Պալասանեանը հանգէս է գալիս իր «գաղթականութեան խընդիրը» յօդուածով ²⁾ և զգուշացնում է հայ ժողովրդին այդ ազգութիւն կործանող ձեռնարկութիւնից: Յօդուածի սկզբում նա խօսում է Զիլլերի բերանով.

...Ո՛հ, պինդ ամբացրու
Ազգութեան կապը, սրտով միացիր
Մեր սուրբ, թանկագին հայրենիքի հետ.
Նրա մէջ հաստատուած են քո զօրութեան
Պինդ արմատները: Նրանից հեռու,
Օտար աշխարհում կը լինիս մենակ

²⁾ Տես. Փորձ Բ տարի. №. 4 էջ 149—201:

— փոքր ցանկով անօգնական ինչպէս թոյլ եղէպն, այ մարտը
 զանգուր Որին կը կտորէ ամեն փոթորիկ: Վաղ մտ նույ
 — ապա յառաջ բերելով հայոց պատմութեան մէջ տե-
 դի ունեցած բազմաթիւ գաղթականութիւններն ու դրանց
 վնասակար ազդեցութիւնը բացատրելով Պալասանեա-
 նը սրտի ցաւով ասում է, ուր էք վիամենում գաղթել. ուր-
 տեղ յոյս ունիք գտնել այն տնտեսական և բարոյական
 ապահովութիւնը, որ ամենայն ժողովուրդ իսկապէս իր
 բնիկ երկրում պիտի աշխատի ձեռք բերել և որ օտարու-
 թեան մէջ յաճախ աւելի դժուար է ստացում: միթէ
 անցեալի օրինակները ձեր աչքի առաջ չեն:... Եթէ այ-
 սօր օտարի կողմից չէ կարելի տեսնել այն զազանային
 բռնակալութիւնը, որին ենթարկուեցան օրինակի համար Ի-
 տալիայի և Լեհաստանի հայ գաղթականները, դրա փոխա-
 րէն նոր քաղաքակրթութիւնն ունի աւելի նուրբ միջոց-
 ներ ներգործելու, որոնք նրանով աւելի փտանգաւոր են,
 որ ամբոխի աչքերին չեն երևում. հետևապէս և դժուար
 է լինում նրանից անվնաս մնալ:... Ամենալաւ օգն այն
 է, ուր ազգը ծնել է:.. 2է, պանդխտասէր հայ, բաւ է
 որքան քո հայրերն ու պապերը թափառեցան օտար եր-
 կրների տակ. իմացիր որ եթէ դու էլ և քեզ նայելով քո
 որդիքն էլ աչքերդ անգողար հայրենիքից դուրս ունե-
 նաք, օր կը գայ, որ ձեզանով ոչ միայն ձեր ազգութիւ-
 նը կորուստ կունենայ, այլ և մարդկութիւնը... Եթէ
 մինչև այսօր հեռանալով քո երկրից փոքր ի շատէ ար-
 դարանում էիր, մեծ յանցանք կը լինէր քո կողմից ու
 մեծ ապերախտութիւն հայրենիքիդ դէմ՝ պանդխտութիւ-
 նըդ շարունակել և ներկայումս...:

Պալասանեանն այն կարծիքի էր, որ այն հայ երի-
 տասարդները, որոնց գիտութիւնը և տաղանդն ոչինչ օ-
 գուտ չէ բերում հայ հասարակութեանը, համակրութեան
 արժանի չեն: Այսպէս օրինակի համար իր յօդուածնե-

րից մէկի մէջ ¹⁾ նա պատմում է այն հայ երիտասարդ-
 ների գործերը, որոնք մեծ հռչակ էին հանել Աթէնքում
 իբրև գիտնականներ, — որոնցից մէկի, Պրոյերեսիտի հա-
 մար հռովմայեցիք պղնձէ արձան կանգնեցրին «regina
 rerum roma, regi eloquentiae» մակագրութեամբ, որ նը-
 շանակում է. «Թագաւորների թագուհի հռովմը՝ պերճա-
 խօսութեան թագաւորին». — սակայն նա չէ ոգևորում
 սրանցով, որովհետև ինչպէս Պրոյերեսիտի, այնպէս և
 միւս աթենացի հայ գիտնականների մտաւոր գերազան-
 ցութիւնը բոլորովին անպտուղ անցաւ հայաստանի համար՝ և
 այս բանը յիշելու արժանի է համարում միմիայն նրա հա-
 մար, որ ցոյց տայ թէ ուսման և գիտութեան սէրը վա-
 դուց արդէն զարթել էր հայոց մէջ և թէ միայն մի
 զարկ էր հարկաւոր, որ այդ սէրը տարածուէր ընդհանուր
 հայ ազգի մէջ...:

Այս փոքրիկ տեսութեամբ մենք ցանկացանք ցոյց
 տալ Պալասանեանի գրականական ուղղութիւնը՝ նոյն
 իսկ իր երկերից անմիջապէս: Այդտեղ պարզապէս երե-
 ւում են նրա ներքին արժանաւորութիւնները. նա ու-
 նի նուրբ զգայմունք, ազնիւ ձգտումն, զգայուն սիրտ, խո-
 հուն դատողութիւն, լուրջ և քննադատական հայեացք իրերի
 վրայ, լիակատար ճանաչողութիւն մեր անցեալ և ներկայ
 կեանքի, ողորկ և գրաւիչ լեզու, սիրող եւրոպական գրա-
 կանութեան և այս ամենի պատկը կազմող՝ անսահման
 անձնանուիրութիւն, և վերջապէս հայ ազգն ու նրա
 հայրենիքը:

1) Հայոց մտաւոր շարժողութիւնը Ե-րդ դարում:

Կենդրոնական գրադիւստանցոյում ծախսում են

Ի Ս Ա Հ Ա Կ Յ Ա Ր ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ե Ա Ն Ց Ի

Հետեւեալ աշխատութիւնները.

- ✓ 1) ՀԱՅՈՅ ԳԻՐԸ. բաղկացած 400 երեսից և 8 վիճակայ նկարներով. պսակուած է Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակով. գինն է 1 ռ. 50:
- ✓ 2) ՀԱՄԱՌՕՏ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. ձեռնարկ հայ ուսուցիչների համար. գինն է 1 ռ.
- ✓ 3) ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ մանկավարժական բարձրագոյն հաստատութիւնների գործունէութիւնը և հայ ուսանողները. գինն է 40 կոպ.:
- 4) ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ սաների առաջին դպրոցական ձանապարհորդութիւնը. յաւելուածով. գինն է 40 կոպ.:
- 5) ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ սաների երկրորդ դպրոցական ձանապարհորդութիւնը. գինն է 20 կոպ.
- 6) Ստեփաննոս Պալասանեան.

Գինն է 25 կոպեկ.

- 7) ՀՈՒՔՍԼԷՅ, Տարերը բնական գիտութեանց. թարգ. գերմաներէնից. գինն է 40 կոպ.
- 8) Ե. ՍՊԻՐԻ. Վարդ Բեալին. թարգ. գերմ. գինն է 10 կ.
- 9) Ե. ՍՊԻՐԻ. Ուռնից Յովսէփ. թարգ. գերմ. գինն է 15 կոպ.
- 10) Ե. ՍՊԻՐԻ. Այծարած Մօնի. թարգ. գերմ. գինն է 15 կոպ.
- 11) Ե. ՍՊԻՐԻ. Ալպեան Հովիւ. թարգ. գերմ. գինն է 20 կոպ.

Մամուլի տակն են.

Ա. Դպրոցական բանաստեղծութիւններ.
 Բ. ՊԵՏԱՆԼՈՑՑԻ. Լինհարդ և Գերտրուդ: